

SZABÓ GÁBOR

Cowboyok egy űrhajóban?

(Boda Zsolt: Globális ökopolitika.

Bp., Helikon, 2004.)

„A technikai civilizáció szembeszökő sikerei elfedték életfenntartó környezetünk jelentős megromlásának képét.”
(László Ervin)

„A zöld mozgalom azért jött, hogy maradjon.”
(Johan Galtung)

Kenneth Boulding a gazdasági etika egyik nagy klasszikusa dolgozta ki a modern tőkés gazdaság egyik alapvetőnek tekinthető kritikáját a „cowboyok egy űrhajóban” elnevezésű modelljében. A *The Economics of the Coming Spaceship Earth* (kb. A közelgő Föld űrhajó közgazdaságtana) című művében amellet érvel, hogy a növekedésorientált, kizárólag a profitmaximálás érdekét követő tőkés gazdaság fenntarthatatlan.¹ Ennek oka elsősorban az, hogy a gazdasági szempontból hasznosítható erőforrások mennyisége korlátozott. A növekedésre épülő gazdasági modell hiába fokozza a nyersanyagok és az energiaforrások felhasználásának hatékonyságát, végső soron a növekedés fenntartásához ezeknek egyre nagyobb bőségére van szükség. Hasonló ez ahhoz, amikor az amerikai prérin a cowboyok folyamatosan újabb és újabb területeket vontak be gazdálkodásukba, és abban bíztak, hogy a lelegettetett területek után mindig lesz nyugatabbra egy újabb lelegetésre alkalmas terület. A cowboy gazdasági magatartásának lényege tehát a korlátlan erőforrások létébe vetett hit. Ennek ellentéte az űrhajós gazdasági megfontolása, aki kénytelen az űrben eltöltendő idejére tervezni az erőforrások felhasználását, és a rendelkezésére álló készleteket beosztá-

ni. A huszadik század utolsó harmadára Boulding szerint a Föld egyértelműen „megtelt” a gazdasági ember magatartásának következtében, azaz úrhajóvá vált, ahol nyilvánvaló a rendelkezésre álló erőforrások és nyersanyagok mennyiségének, valamint a Föld szennyezést befogadó képességének a korlátozottsága. A jelenlegi energiafelhasználás, a természetes erőforrások kizsákmányolása tulajdonképpen egy véges készlet mohó, a jövő generációk érdekeit figyelmen kívül hagyó rendszert tükröz. A termelés és a szolgáltatások volumenének folyamatos növelése a gazdaság kimeneti oldalán olyan externális hatásokat erősít, aminek a (hosszú távú) kockázatai nem foglalhatók a hagyományos közgazdaságtan költség-haszon kalkulációiba. Hogyan jutottunk el (eljutottunk-e egyáltalán?) annak felismeréséig, hogy nem tartható fenn az, hogy „cowboyként” éljünk egy úrhajóvá lett világban, és mi lehet a megfelelő terápia erre a komplex problémára? Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára vállalkozik Boda Zsolt régi hiányt pótló könyve.

Sem a hazai intellektuális szférában, sem a hazai politikai szférában (közbeszédben) nincs jelen kellő súllyal a zöld gondolat. Éppen a hazai zöldek köreiből fogalmazódott meg hangsúlyozottan az a nagyon megfontolandó igény, hogy a technokrata és a populista stílusú politizálás iszabpirkózásának zaja ne nyomja el teljesen a jelenlegi politikai *establishment*től bölcs távolságot tartó alternatív hangokat. A hazai politikai életből hiányzik egy hiteles zöld párt, az intellektuális szféra alternatív gondolkodóinak fórumai pedig meglehetősen szűkösek ahhoz, hogy a szélesebb közönséghez eljussanak. A Zöld Akadémia egy szép kísérlet volt, egyes egyetemek előadótermeiben itt-ott az országban az alternatív gazdaságtanról és az alternatív politikáról lehet hallgatni stúdiumokat. E sorok írója is próbálja kivenni a részét ebből a feladatból.

Magyar nyelven először Papp Zsolt, Sükösd Miklós, Szabó Máté publikáltak a nyolcvanas években a nyugati alternatív mozgalmakról. Jelentős impulzust adott az alternatív közgazdaságtan hazai népszerűsítésének a gazdasági-üzleti etikai stúdiumok megjelenése a felsőoktatásban. Úttörő szerepet játszott ebben a budapesti Gazdaságetikai Központ létrejötte,² amelynek Boda Zsolt is munkatársa, valamint például a Pécsi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán megkezdett üzleti etikai oktatás. Nagy hullámokat vert értelmiségi körökben David C. Korten „Tőkés társaságok világuralma” című könyvének megjelenése, melyben radikális ökológiai alapú globalizációkritikát fogalmazott meg. A mű itthon sajnálatos módon elsősorban csak olyan orgánumban nyert kedvező fogadtatást, melyek szemléletében gyakran a demagóg piac- és liberalizmusellenesség dominált. Boda Zsolt könyvében ezzel szemben a szabad piac és a gazdasági globalizáció ökológiai kritikájának rendkívül árnyalt, mértéktartó elemzését olvashatjuk. Talán

ezért lehet, hogy nem lesz túlzottan népszerű a globalizáció jelenlegi trendjei mögött (zsidó) összeesküvést sejtető szélsőjobb-oldali körökben, és azt hiszem, ez igazán előnyére válik. Meglepő volt ugyanis, hogy a kilencvenes évek második felétől a globalizációkritikus hangokat milyen hangosan hallottuk erről az oldalról, és a multinacionális társaságok diabolizálásában, a multikulturalizmus elvetésében, a lokalitás elvének a renacionalizálással való azonosításában önmagát nemzeti radikalizmusnak nevező erő milyen sok gondolatot ellopott a zöld alternatíva forrásvidékeiről, hogy aztán azokat áhangszerelje saját közönsége igényeinek megfelelően. A baloldali globalizációkritikus értelmiség csak később, leginkább az *Eszmélet* című folyóirat hasábjain talált magára és kezdett szellemi műhellyé válni.

Az elegáns mértéktartás egy másik szempontból is feltűnő erénye a szerzőnek, sőt egyúttal ez intellektuális autonómiájának és bátorságának bizonyítéka. A hazai ökológiai témákkal is foglalkozó folyóiratokban (pl. *Liget*) rendre találkozni olyan írásokkal, amelyek a modernitás kritikáját összekötik a modernitás előtti világok idealizálásával, és ezzel a modernitás zászlajára tűzött eszmék, mint az *egyenlőség* is a kritika keresztútjába kerülnek.³ Boda Zsolt gondolatmenetében egészen más szemlélet tükröződik. A jövőben kívánatos fenntartható társadalmi-gazdasági berendezkedésbe való átmenetet is segíti a modernitás értékkészletéből átvett eszmények, mint a globális elosztási igazságosság (a jóléti állam logikájának kiterjesztése globális szintre), az egyenlőség, a döntéshozatali folyamatok ellenőrzésének és a döntéshozatalban való részvételnek (demokrácia) az igénye. Nagyon fontosnak tartom azt hangsúlyozni, amire a szerző többször is utal, hogy „ha igaz az, hogy a mai világkrízist az instrumentális racionalitás hozta létre, akkor a megoldást nem várhatjuk ugyanettől a racionalitástól” (15. o.). A modernitás során kikristályosodott eszmék közül tehát bőven van, amit az ökopolitika vállal, de elutasítja az észhasználatnak azt a módját, ami a gyors célba érés, a siker hajszolása közben elfelejtkezik magának a *célnak a mibenlétéről és érték-tartalmáról*. A tudományok etikai tartalmának újrafogalmazásában, értékelvű paradigmák kimunkálásában az ökológiai közgazdaságtan, az ökopolitika, a nemzetközi kapcsolatok legújabb, értékelvű megközelítései, a békekutatás úttörő szerepet játszanak. Különösen fontos lehet a jövőben az az erő, amit a témára specializálódó akadémiai közösség, és a környezetvédelem, az emberi jogok, a béke védelmére szerveződő nemzetközi civil közösségek egymásra találása jelent.

A könyv egyik alap gondolata, hogy jelen világunk ideológiává erősödött fejlődésparadigmája, azaz a globális piac ökológiai szempontból mérhető negatív hatásai jelentősen felülmúlják annak pozitív hatásait, ráadásul mindez az egyenlőtlenségek fo-

kozásával újabb frontokat nyitott a világban. Impozáns érvelést és számos gyakorlati példát olvashatunk arról, hogy miért nehezen tartható az álláspont, mely szerint a szegénység lenne a környezetpusztítás fő oka. Triviális csupán azt állítani, hogy a környezet védelme pénzbe kerül, tehát először meg kell teremteni a növekvő, stabil gazdaságot, majd a gazdasági növekedés egy pontján már a környezet védelmére is jut. E szerint a logika szerint a globális piac jótétemény a környezet szempontjából, amennyiben a gazdaság növekedését serkenti. Maximálisan osztom a szerző ezzel a felfogással ütköztethető álláspontját, mely szerint a szegény, lokális gazdaságok általában eszközök híján csak kisebb sebeket ejthetnek a környezetükön, másfelől a szegényebb emberek élete túlságosan is függ a környezet minőségétől. A szegénység tehát nem a környezeti válság fő oka, hanem a szegénység más típusú károkat okoz, mint a gazdagság.

A *Globális ökopolitika* című könyv azt a gondolati tradíciót viszi tovább az alternatív globalizációt sürgető irodalomból, amelyik szoros összefüggést tár fel a szegény országok gazdasági kiszolgáltatottsága és a gazdag országok „túlfogyasztása” között. A gazdasági globalizáció ugyanis jelenlegi formájában ökológiai teret nyit az erős gazdaságú országok számára, ami azt jelenti, hogy óriási mennyiségű erőforráshoz jutnak a területükön kívül, illetve gazdasági tevékenységük környezeti terheiből jelentős mennyiséget el tudnak térben háritani maguktól. A globalizáció ugyanekkor – talán nem véletlenül – nem hozta meg a gazdag északi országok szigorú környezetvédelmi normáinak elterjedését a világban. Számos globalizációs sikertörténet a fejlődő világban éppen a helyi erőforrások mérhetetlenül pazarló felhasználásán alapul. Az egyenlőtlen esélyek és a világpiachoz való diszharmonikus kapcsolódás jellegzetes tünete a monokulturális mezőgazdaság a szegény országokban. A monokulturális gazdaságok sem ökológiai, sem szociális szempontból nem a fenntartható fejlődés példái.

A szerző részletesen elemzi, miért volt szükségszerű a „zöld piac” sokat ígérő elképzelésének a megfakulása, és a zöld piac hangoztatása, mint marketingfogás milyen veszélyeket rejt a rendszerkritikus ökológiai mozgalomra nézve. Bár a tudatos vásárlók szervezett közössége komoly figyelmeztetést jelenthet a cégeknek, de pusztán a fogyasztói bojkottok nagy valószínűséggel továbbra is gyengék maradnak összehangolt kormányzati segítség, azaz a piac lehetőleg globális korrekciója nélkül.

Ugyancsak elgondolkodtató példákat olvashatunk a piaci logikának a környezeti javak világába való benyomulásáról és ennek ellentmondásos hatásairól. A hagyományosan a piac korlátlan szabadságának előnyössége mellett érvelő elméletek a környezet alapjait (levegő, víz, földkéreg) általában korlátlanul hozzáférhető, nem ritkán korlátlan elnyelő képességű elemek-

ként tételezik. A fenti javakat az ökológia szempontjai szerint indokolt az emberiség közös tulajdonként számításba venni, különös tekintettel a jövő generációk életminőségének a feltételeire. A jövő generációk érdekeit nem lehet a hagyományos értelemben vett költség-haszon kalkulációban latolgatni. A napjainkban divatos neoklasszikus közgazdaságtan szerint a környezet javaira egyszerűen ki kell terjeszteni az elidegeníthető tulajdonjogokat, vagy meg kell becsülni azt az árat, amit az egyének a piacon érték megfizetnének, és minden egyes „fogyasztóra” ezt költségként rá kell terhelni ezzel elindulhatnánk a környezeti problémák enyhítésének útján. Ez a megközelítés jól mutatja azt, hogy a szabadpiaci rendszer nem csak földrajzi expanziót hajt végre, hanem piaci normák, ideológiák és mechanizmusok nyomulnak be az ezektől korábban védett területekre. A fenti javaslat ugyanis nem abban látja a környezet állapotának romlását, hogy a szabadpiac *túlságosan expanzív* minden értelemben, hanem abban, hogy még *nem eléggé* terjesztettük ki a szabadpiac elveit a környezetvédelemre. A piac etikai elveket sérthet azzal, hogy olyan termékeket tesz áruvá, amelyeknek nem kellene azzá lenniük; szexuális szolgáltatásokat, emberi testrészeket, szavazatokat, politikai tisztségeket stb. Másrészt etikai szempontból kétes lehet a hozadéka annak, ha a piac értékelésének módszerével, jellegzetes viszonyaival teret hódít a társadalom más szféráiban, például a családban vagy az oktatásban. Nagy a kockázata annak, ha a férj és feleség, szülő és gyermek, oktató és hallgató viszonyai a szolgáltatók és a fogyasztók viszonyaivá alakulnak át, ahol mindennek ára van.⁴ A neoklasszikus közgazdaságtan javaslatai a környezet vonatkozásában láthatóan mindkét etikai vétséget elkövetik. Ha a tulajdonjogokat kiterjesztjük a környezet javaira, akkor olyan terméket teszünk áruvá, amit nem volna szabad, ha a fent leírt árbecslést alkalmazzuk, akkor a piac logikáját visszük az ember és a természet sajátos kapcsolatrendszerébe. Boda Zsolt a környezet alapjainak piacosításával kapcsolatos gondolatmenete eleinte következetesen pragmatikus. Módszerekről, várt, tényleges és látszólagos eredményekről ír, míg az éghajlat piacának tárgyalásakor kitér az etikai kifogásokra. Érvéleése itt találkozik az általam fentebb leírtakkal. Következtetése: akár a biodiverzitás feletti tulajdonjog megállapítására, akár az éghajlat, vagy a víz „beárazására” alkalmazzuk ezt a piaci logikát, megfelelő ösztönzők hiányában – azaz megfelelő intézményrendszer és jogi keret nélkül – nem várhatunk javulást a környezet állapotában. Én mindehhez még hozzátenném; az unosuntalan ismételt hivatkozás a „gazdasági racionalitásra” kiskorúsít bennünket. A közjavak tényleges közösségi (ami nem biztos, hogy „államit” jelent) ellenőrzése emelhet ki ebből a kiskorúságból, hiszen mindenki döntése számít és mindenki egyformán viseli a döntéseieért a felelősséget. Hihetünk ennek zök-

kenőmentes megvalósíthatóságában, oszтва az anarchisták antropológiai optimizmusát, vagy kételkedhetünk ebben, mindenestre ki kellene próbálni. Az első lépés valóban az ehhez szükséges intézményi-jogi keret megteremtése volna.⁵

A globális politikáról szóló rész kitekint a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben tapasztalható szignifikáns elmozdulásra a realizmus-neorealizmus irányzatától a globális kormányzást, transznacionalizálódást értékelő elméletek felé. A nemzetközi politika már nem írható le pusztán államok közötti érdekek mentén formálódó dinamika alapján, új szereplők befolyásolják mozgását, és ezt a mozgást egyre erőteljesebb interdependencia jellemzi. A környezeti rezsimek létrejöttének a megértéséhez több elméleti kontextus is kínálkozhat, a szerző ezek közül a Rosenau-féle turbulenciamodellt elemzi részletesen, miután bemutatta, hogy a környezeti probléma hogyan jelent meg a nemzetközi politikában először biztonsági kérdésként. Különösen fontos a globális ökopolitika szempontjából az interdependens világban a nemzetközi civil mozgalmak szerepe. Rendkívül lényeges kérdésnek tartom a nemzetközi kapcsolatok etikai dimenziójának vizsgálatát, amit Boda Zsolt egy másik 2004-ben megjelent könyvben vizsgál részletesebben.⁶

Az ökopolitika elveinek összefoglalása alapos kitekintés a nemzetközi környezetvédelmi jogra és annak etikai alapjaira. A nemzetközi környezetvédelmi egyezmények sokaságáról, működési mechanizmusairól, résztvevőiről, ellenőrzésükről számtalan munkát olvashatunk a jogi szakirodalomban és a nemzetközi kapcsolatok irodalmában. Számomra – jogász végzettségű lévén – üdítő volt az a problémacentrikus és következetesen értékelvű elemzés az egyezményekről, amivel a *Globális ökopolitika* című könyvben találkoztam. Különösen fontosnak tartom ugyanis a normák, egyezmények mögött meghúzódó eszméket, törekvéseket, ezek tisztázását. A normák működése során nem csak az a fontos, hogy mely szervek felelősek azokért, hanem az is, hogy ténylegesen milyen hatással járnak. Az eszme, a norma, a norma működése és a működésének hatása egymástól elválaszthatatlan. Ez a szemlélet vonul végig az egész könyvön, de különösen ebben a fejezetben szembeötlő, ahol a globális környezeti kormányzást a szerző az Észak–Dél-problematika metszetében tárgyalja. Jól kirajzolódik az az ív, ami a globális környezeti kormányzás elmúlt három évtizedét jellemzi. Az 1972-es stockholmi konferencia zárónyilatkozatában még a környezet és a fejlődés kérdésének összekapcsolásából a globális „jóléti” politika szükségességének az igénye fogalmazódik meg, majd akár a neoliberais gazdasági globalizáció kudarcait is bizonyíthatja az, hogy 2002-ben, Johannesburgban a fejlődő országok problémái már szinte kiszorítják a „tisztán” ökológiai problémákat. A szerző által leírt folyamat az elmúlt 30 év globális ökopolitikájáról végül is elvezetett ahhoz a

szerencsétlen helyzetbe, hogy az egymással szorosan összefüggő globális problémákat egymással szembe lehessen állítani, amikor az enyhítésükről van szó. Talán nem csak „tisztán” ökológiai problémákat lehetett volna kezelés alá vonni akkor, ha a fejlett országok nem utasítják el a civilek és néhány fejlődő ország javaslatát egy olyan új nemzetközi intézmény felállításáról, melynek feladata a multinacionális vállalatok ellenőrzése (szabályozása?) lett volna.

A szegényebb országok számára létezik-e más fejlődési pálya, mint amit az Észak befutott az ipari forradalmak óta? Az ökológusok abban bíznak, hogy kell lenni ilyen alternatív fejlődésnek, és ez nemcsak a környezet javainak megóvása miatt kívánatos, hanem javítja a szegény országok lakóinak életminőségét. A fejlődés szempontjából a legnagyobb kihívás mind a tudomány, mind a döntéshozók számára olyan stratégiáknak a kidolgozása, amelyek egyszerre szolgálják az életminőség javulását a földlakók minél nagyobb tömegei számára, és a megsebzett bolygó sebeinek gyógyítását, újabb sebek ejtésétől való tartózkodást. Kína és a sokat hivatkozott ázsiai „kistigrisek” példái nem sok optimizmusra adnak okot. Mégis állítom, hogy a globalizáció emberi jogi, illetve ökológiai kritikái között számos ponton van átfedés, amint ezt például Galtung és Sen munkái is bizonyítják.⁷ Az ökológiai értékek beszívárognak az emberi jogi gondolkodásba, bár kikényszeríthető normákká igazán akkor válnának, ha a demokratikus alapjogok és a tiszta környezethez, a lakóhely megválasztásához fűződő jog a *gyenge érdekérvényesítési képességekkel rendelkező közösségeknél is* erősebbnek bizonyulnának a tulajdon szabadságánál, amire rendszerint az ellenérdekű fél hivatkozik környezeti tartalmú emberi jogi konfliktusok esetén. A magam részéről leginkább ezen a vonalon gondolom tovább Boda Zsolt munkáját.

A globális problémák tudatosodása és az ennek következtében fellépő morális reflexiók megkerülhetlensége jelentős korrekciós erőket mozgósíthat. A könyv harmadik része a globális társadalomról, a globális civil társadalomról szól. A nemzetközi kapcsolatok új szereplői a könyv tanúsága szerint korántsem megkerülhető erők, bár marginalizálásukra történtek kísérletek. Különösen gyümölcsöző lehet a fejlett és a fejlődő országok civil mozgalmainak egymásra találása, együttműködése, illetve az „ökológiai agytrösztök” és nemzetközi szakértői hálózatok bázisának és befolyásának az erősödése. A környezeti rezsimek kialakulásában, működésük ellenőrzésében a civil mozgalmak szerepe tagadhatatlan, adott esetben meghatározó.

A „világfaluban” minden testközelve kerül a hírműsorok és a világháló jóvoltából, és ennek akár mozgósító hatása lehet a globális problémák enyhítése felé vezető úton.⁸ A problémák hátterét, az összefüggéseket feltárni és megérteni már ennél sokkal komolyabb feladat, de mégis úgy tűnik, egyre nagyobb

igény mutatkozik erre. Boda Zsolt könyve ezt az igényt világos stílusban, példákkal igen gazdagon illusztrálva, elmélyült elemzéssel szolgálja. Öröndetes, hogy az érdeklődő hazai közönség egyre gazdagabb kínálatból válogathat, hiszen magyarul olvasható a globalizációkritikus mozgalom több meghatározó jelentőségű szerzőjének (Bauman, Stiglitz, Klein, George) egy-egy műve.⁹ Az ökológiai szemléletmód hazai terjesztésére az utóbbi években szép számban növekvő irodalom vállalkozott. A 2004-es év különösen „bő termést” hozott az ökológia és a globalizáció témakörére koncentráló könyvek terén.¹⁰ A *globális ököpolitika* című mű megállapításai, következtetései ebbe a szellemi áramlatba sorolhatók. A művet – mint azt recenzióm elején jeleztem – mégis hiánypótlónak tartom, elsősorban amiatt, mert az ökológiai gazdaságtan és ökológiai etika értékelésének veti alá a nemzetközi környezetvédelem főbb állomásait, és vizsgálódásait a nemzetközi kapcsolatok rendszerszemléletű keretei között folytatja, a globális összefüggéseket tárja fel. Emiatt a nemzetközi kapcsolatok, az alternatív közgazdaságtan, a környezetvédelem iránt érdeklődő olvasók mellett mindazoknak szól, akik tisztában vannak azzal, hogy legelsősorban a Föld nevű bolygó polgárai vagyunk, felelősségünket, lehetőségeinket mindenekelőtt ez határozza meg; azoknak, akik meg akarják érteni a gazdaság, a bioszféra és az antroposzféra problémáinak kölcsönhatásait, és reményt akarnak meríteni ahhoz, hogy sikerülhet ezek egy részét orvosolni.

JEGYZETEK

¹ Boulding, K.: *The Economics of the Coming Spaceship Earth*. In.: *Environmental Quality in a Growing Economy*; essays from the Sixth FRR Forum, Jarrett, H. (ed.), John Hopkins Press for Resources for the Future Inc. Baltimore 1966.

² Ezzel együtt fontos megemlíteni a Gazdaságtudományi Központ periodikáját, a *Kövászt*.

³ Jellemző példa erre Bíró Béla cikke; Bíró B.: *Üveggolyók?* In: *Liget* 1998/9 61–70. o.

⁴ Michael Walzer fejti ki részletesen, hogy az igazságosság egyik feltétele, hogy a modern társadalmakban az eltérő elvek szerint működő szférák ne lépjék át egymás határait. Különösen hangsúlyozza ennek szükségességét a piac esetében. Lásd Walzer, M.: *Spheres of Justice. A defence of pluralism and equality*. Blackwell, London 1985, illetve erről a műről Szabó G.: *Az igazságosság szférái*. In: *Tanulmányok az igazságosság elméletéről*. Szerk. Weiss J. JPTE KTK Kiadó, Pécs, 1997.

⁵ Vannak működő példák; Dániában elterjedt a háztartások társulása, és ezeknek a társulásoknak közös, önellátó energia- és vízbázisuk van.

⁶ Boda Zs.: *„A nemzetközi kapcsolatok etikája”*. In: Fekete László (szerk.): *Kortárs etika*. Universitas–Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

⁷ Lásd Galtung, J: *Human Rights in Another Key*. Polity Press Cambridge,

- 1994; Sen, A.: *A fejlődés, mint szabadság*. Európa Kiadó, Budapest, 2003.
- ⁸ Lásd részletesebben korábbi tanulmányomat. Szabó G.: *A decentralizált világregend eszméje és a globális irányítás realitásai*. In: Politikatudományi Szemle, 2004 /3.
- ⁹ Bauman, Z.: *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits K. 2002; Stiglitz, J.E.: *A globlizáció és visszásságai*. Napvilág Kiadó; Klein, N.: *No logo*. AMF-Tudatos Vásárlók Egyesülete, Budapest, 2004; George, S.: *A WTO. Korlátlan szabadkereskedelem vagy szolidáris globalizáció?* Napvilág Kiadó, 2003.
- ¹⁰ Felsorolásra nem vállalkoznék, inkább kiemelném Zsolnai L.: *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon, Budapest; Pataki-Takács Sánta (szerk.): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex 2004; Anheier-Glasius-Kaldor: *Globális civil társadalom 1., 2.* Budapest, Typotex 2004.